

OD DRUŠTVENIH MREŽA DO UMREŽENOG DRUŠTVA: JEDAN OSVRT NA MAKRO MREŽNI PRISTUP U SOCIOLOGIJI

From Social Networks to Network Society:

A Review of the Macro Network Approach in Sociology

ABSTRACT *Traditional sociological theories are no longer fully capable of explaining social changes in the modern world. For this reason demands for new social theories is growing. In this article the author analyses one of these attempts, by reviewing new macro social network theories. Since our sociological community is not familiar enough with network theory, the first part of the paper is devoted to outlining the history of the social network approach in general. In the second part of the paper the more recent macro social network approach is discussed as represented by its most important proponents.*

KEY WORDS *networking, social networks, information-communication technologies*

APSTRAKT *Tradicionalne sociološke teorije sve teže uspevaju da adekvatno objasne aktuelne društvene promene. Stoga, sve češće se čuju apeli u prilog stvaranju novih društvenih teorija. U članku se analizira jedan od takvih pokušaja, kroz prikaz nastajuće makro mrežne društvene teorije. Kako ovaj pristup na našem prostoru nije dovoljno poznat, u prvom delu rada se prikazuje razvoj mrežnog pristupa uopšte. U drugom delu rada, težište je stavljeno na relativno novi, makro mrežni pristup u sociologiji, kroz kritičku analizu shvatanja njegovih najznačajnijih predstavnika.*

KLJUČNE REČI *umrežavanje, društvene mreže, informaciono-komunikacione tehnologije*

Uvod

Transformacija, razvoj, evolucija, revolucija, samo su neki od pojmova kojima se analitički želi dočarati turbulentno vreme u kome danas živimo. Bila bi predugačka lista savremenih sociologa čiji bi se citati mogli navoditi u prilog postojeće svesti o dramatičnim promenama sveta na početku XXI veka (Bek 2001, Castells 2000, Gidens 1998, Sassen 2002, Urry 2003, Wallerstein 1999). Neretko, u nedostatku adekvatnih pojmova, ova se transformacija i sva nesagledivost njenih

tokova predstavlja kroz snažne metafore, bilo da jurimo Gidensovim zmajevim kočijama (Gidens, 1990) ili u Volerstejnovom, spolja blještavom a suštinski pokvarenom, automobilu i to još nizbrdo (Wallerstein, 1999). Kako god bilo, ishod je, danas više nego ikad, neizvestan. Pitanje je, međutim, da li je takav, ponekad kataklizmički, scenario zaista proizvod nesagledive kompleksnosti sveta u kome danas živimo, ili samo alibi za sociološku nauku, nemoćnu da se snađe pred stalno rastućim izazovima pred koje je njen predmet postavlja. Kada je o društvenoj teoriji reč, čini se da danas, više nego ikad, ili makar u onoj meri kao kada je nauka o društvu nastajala, postoji potreba za novim sociološkim paradigmatama. "U ovim godinama na izmaku dvadesetog veka, devetnaesti vek još dominira i mnogim idejama o društvenoj organizaciji. Analizirajući društveni preobražaj, mi se još verno držimo ideja koje su zasnovali mislioci devetnaestog veka" (Tili, 1997: 14). "Unitarna arhitektura klasične i postklasične teorije društva sve manje odgovara čudnoj zb(i)rci društvenih mutacija i replikacija u društvu današnjice" (Katunarić, 1999: 2). "Hitnije nego ikad potrebne su nam ideje i teorije, koje će nam dopustiti da novo, koje se stuštilo na nas, shvatimo kao nov način i da sa njim živimo i radimo" (Bek, 2001: 21).

Na samom kraju XX veka, posebno sa objavljivanjem kapitalnog, trotomnog dela Manuela Kastelsa *Informaciono doba*, svedoci smo nastajanja jednog, uslovno govoreći novog, u odnosu na tradicionalna funkcionalističko-sistemska shvatanja, dinamičnijeg pokušaja proučavanja društvenih, ali ne samo društvenih, promena čiji smo neposredni svedoci. Daleko od toga da ove pristupe možemo nazvati istim imenom, jer je njihovo poreklo, teorijsko utemeljenje, kao i samo shvatanje promene i organizacije društva različito, ali njihova manje-više zajednička karakteristika jeste to da se društvena struktura, nekada jasno izdiferencirana i stabilna, sada, u skladu sa svim vidljivim i nevidljivim društvenim rekonfiguracijama, počinje proučavati u daleko difuznijim, fluidnijim i dinamičnijim pojmovima. Dakle, umesto, ili pored, tradicionalnog, vertikalno-hijerarhijskog odnosno homogeno-sistemske shvatanja društvene strukture, sve češće se govori o jednom, mogli bismo ga nazvati horizontalno-pluralno-hijerarhijskom, odnosno mrežnom shvatanju strukture društva. Kako je ovaj pristup tek u nastajanju, te će proći još dosta vremena pre nego što ćemo moći govoriti o jednoj koherentnoj mrežnoj teoriji u sociologiji, u narednim ću odeljcima pokušati da, makar u osnovnim crtama, prikažem razvoj mrežnog pristupa u sociologiji, baveći se posebno makro-mrežnim pristupima razumevanja društvene organizacije i promene.¹

Kroz ovaj pregled i detaljniju analizu nekih od njih otvoriće se i pitanje odnosa mrežnog, strukturalističkog i sistemskog shvatanja društva. Naravno da bi dubinska analiza ovih odnosa zahtevala daleko detaljniju i komparativniju studiju, što bi me udaljilo od mog osnovnog zadatka, ali, kao što će se videti kroz ovu

¹ Za kratak prikaz razvoja mrežnog pristupa u sociologiji videti Ritzer, 1997.

raspravu, nekada će takve komparacije, u cilju analize doprinosa mrežnog pristupa sociološkoj teoriji, biti neophodne.

Razvoj mrežnog pristupa u sociologiji

Više je nego zahtevan posao napraviti pregled mrežnog pristupa u sociološkoj nauci. Osnovni problem leži, što je i izvor brojnih nesporazuma, u samom shvatanju pojma mreže i njegovoj analitičkoj primeni na shvatanje društvenog života. Može se reći da pojam mreže u sociološku nauku ulazi iz dve teorijski i metodološki potpuno različite naučne tradicije. Jedna je izrazito socio-kulturološka, začeta kroz proučavanja britanskih antropologa, dok je druga izrazito “prirodnjačka”, zasnovana na novijim shvatanjima u prirodnim naukama (matematika, fizika, kibernetika, biologija, teorija haosa). Prva razume mreže u jednom, individualističkom, mikro ključu, kao način povezivanja među akterima, dok druga shvata mrežu kao *ultima ratio* svekolikog, između ostalog i društvenog, organizovanja i razvoja. Na ovom kontinuumu teorija i metoda, s nešto suženijim rasponom, smeštaju se različita shvatanja društvenih mreža kod savremenih sociologa. Slična zapažanja, u doduše malo istorijski “plićoj” perspektivi, iznose Powell i Smith-Doerr koji smatraju da se u osnovi mogu razlikovati dva različita pristupa izučavanju mreža. Prvi je ukorenjen u sociologiji i teoriji organizacije i uključuje *mreže kao analitičko sredstvo* za osvetljavanje socijalnih odnosa. Drugi je više interdisciplinarni i preskriptivan i on poima *mreže kao posebnu vrstu logike organizovanja*, kao način upravljanja socijalnim akterima (nav. prema Babović, 2005: 352). Kako se primena mrežnog pristupa u sociologiji direktno nadovezuje na svoje antropološke korene i to prvenstveno na proučavanja britanskih antropologa nakon Drugog svetskog rata (Wellmann, 1988: 21), u dosadašnjem razvoju sociološkog mrežnog pristupa primat su imala shvatanja mreže u funkciji društvenih odnosa među individualnim akterima. Tek poslednjih godina dvadesetog veka, s prodorom matematičke, zatim i ekonomske teorije kompleksnih sistema, naziru se obrisi jedne nove, izrazito “prirodnjačke” teorije društva. To možda ponajbolje ilustruje Urijeva reminiscencija na Ogista Konta ponovnim uvođenjem u sociološki diskurs pojma nove “socijalne fizike” (Urry, 2004: 2). Ovo ne znači da se matematička logika nije primenjivala i na mikro nivou analize, ali je svrha primene uglavnom bila u funkciji empirijske analize interpersonalnih odnosa i veza (recimo Morenova sociometrija), a ne u smislu logike organizovanja čitavog društvenog sistema. Negde između ova dva pristupa, smešta se Kastelsova teorija umreženog društva, kojom ću se kasnije detaljnije baviti, kao pokušaj zasnivanja globalnog ili makro mrežnog pristupa, u smislu logike organizovanja i funkcionisanja društva u celini. No, krenimo redom.²

² Prvi deo istorijskog prikaza razvoja mikro pristupa prema Wellman, 1988.

Jedan od prvih socioantropoloških radova u čijem su se fokusu nalazile društvene mreže nastao je 1954. godine, kada je engleski antropolog Barns primenio ovaj koncept na proučavanje jednog ribarskog sela u Norveškoj.³ On je zaključio da ne samo što mu je ovaj pristup pomogao da mnogo bolje opiše društvenu strukturu sela, već je bio i mnogo korisniji od normativnog pristupa za objašnjavanje ključnih društvenih procesa, kao što su pristup poslu ili politička aktivnost. U istom periodu u američkoj sociologiji takođe počinju da se razvijaju mrežni pristupi u izučavanju društva i to kao posledica nekoliko faktora. S jedne strane, pažnju su pobuđivali prevedeni radovi G. Zimela, ponovo aktuelizujući pitanja uticaja forme na sadržaj društvenih odnosa, a s druge strane, uticaj su izvršila saznanja o ulogama društvenih mreža britanskih antropologa i, na kraju, s treće strane, snažna tradicija kvantitativnog pristupa u američkoj sociologiji koja se pokazala kao vrlo primenljiva na ovakav vid analize. U međudejstvu ovih uticaja nastaju prvenstveno različiti kvantitativni metodi za mapiranje i analizu formi interpersonalnih odnosa (sociometrija, nakon Morena, teorija grafika, i niz drugih pristupa baziranih na fenomenu društvenih mreža). Tokom sedamdesetih godina XX veka, posebno zahvaljujući istraživanjima Marka Granovetera, mrežna analiza se uspostavlja kao značajan teorijsko-analitički pravac u sociologiji. Njegov doprinos se ogleda u otkrivanju značaja "slabih veza" kao modela društvenog povezivanja, koje su, za razliku od "jakih veza" – rodbinskih, prijateljskih i sličnih, često od presudne koristi ne samo za pojedinca koji želi da dođe do važnih informacija, pronade zaposlenje ili napreduje u karijeri, nego i daleko više od toga. Njegova istraživanja su posebno značajna za razumevanje odnosa tradicionalnih zajednica i modernog društva, jer prevazilaze alijenacijsku paradigmu klasičnih teoretičara društva (Tenies, Virt) dokazujući da se putem "slabih veza" izgrađuju mostovi između tradicionalno zatvorenih grupa i segmentiranog modernog društva, te da slabe veze donose pomak ka modernoj društvenoj strukturi i organizaciji postajući vitalne za integraciju pojedinaca u moderno društvo (Granovetter, 1983: 203).

Zahvaljujući Granoveterovim istraživanjima, te nešto kasnije nastaloj teoriji strukturalne akcije Rolana Barta (1982), društvene mreže postaju jedan od glavnih predmeta interesovanja nove ekonomske sociologije. Razvijajući dalje mrežni pristup, ekonomski sociolozi nisu više isključivo mikro orijentisani već "pokušavaju da na nov način povežu socijalnu akciju, socijalnu strukturu i kulturu, nastojeći da prevladaju ograničenja pristupa koji prenatlažavaju strukturu i kulturnu determinisanost socijalne akcije (*oversocialized*), s jedne strane, kao i ograničenja pristupa koji prenatlažavaju atomizovanu, individualizovanu racionalnu akciju sa druge strane (*undersocialized*)... Ekonomska sociologija nastojala je u tom smislu da

³ Još raniju upotrebu pojma "društvena mreža" možemo naći kod Norberta Elijasa (1939. godine), u smislu spleta mnogih nevidljivih niti koje povezuju pojedince, gde se promenom jednog spleta menjaju i ostali (nav. prema Katunarić, 1999: 7).

pronađe 'srednji pristup' u razumevanju ekonomske akcije, koje bi prevladalo ograničenja sociološkog strukturalističkog pristupa i ekonomskog individualno-racionalističkog pristupa" (Babović, 2005: 352).

Krajem osamdesetih godina XX veka, pojavljuje se jedan novi mrežno teorijski pristup, koji sve više u središte svoje analize stavlja mrežu kao osnovni dinamički faktor društvenog organizovanja. Ova teorija, poznata kao akter-mreža teorija (Actor Network Theory) nastala je oko kruga sociologa povezanih sa Centrom za sociologiju inovacija pri Ecole Nationale Supérieure des Mines de Paris. Poznatiji predstavnici su Bruno Latour (Latour), Mišel Kalon (Michel Callon), Džon Lo (John Law) i drugi (Law, 1992: 1). Slično ekonomskim sociolozima, i pripadnici ove teorije pokušavaju da prevaziđu dualizam strukture i aktera, gradeći jedinstveni sistem analize bilo da se radi o mikro ili makro procesima.

Kada je reč o makro pristupima, tokom sedamdesetih godina XX veka pojavljuju se različita teorijska shvatanja koja se sve češće zanimaju za mrežnu logiku društvene organizacije u cilju razumevanja globalnih procesa i društvene promene uopšte. Akteri dakle nisu individue već organizacije, države i nacije, koje kroz splet međusobnih odnosa grade globalne mreže duž kojih se, u skladu sa različitim, prvenstveno ekonomskim, kriterijumima, raspoređuju. Međutim, ovi, globalno-mrežni pristupi ne postavljaju mrežu u centar svoje analize već im ona pre služi kao pomoćni analitički okvir. Mreže svakako postoje, za mnoge su one postojale od kad postoji kapitalistički način proizvodnje (Tili 1997, Wallerstein, 1999), ali one suštinski ništa ne menjaju u vertikalno organizovanoj društvenoj strukturi, a kamoli da je ukidaju, zamenjujući je mrežnim oblikom, kako će to kasnije ustvrditi Kastels (Castells, 2000a).

Tek poslednjih desetak godina, prvenstveno od objavljivanja Kastelsove trotomne studije *Informaciono doba*, mreže ulaze u žižu interesovanja savremenih sociologa. Mreža konačno postaje *ultima ratio* društvenog organizovanja, dakle ne samo na mikro već i na makro nivou. Mreže su svuda oko nas, njima je sve podređeno i one odlučuju o našoj sudbini. Pitanje uključenosti ili isključenosti postaje pitanje svih pitanja, i na kraju postaje pitanje život ili smrti. "They kill or kiss, nothing personal" (Castells, 2004: 49).

I na kraju, treba pomenuti najnovija shvatanja kod kojih mrežna analiza čini neizostavan deo ponekad daleko širih teorijskih koncepcija. Njihovo izvorište leži potpuno van tradicije klasične sociologije, pa čak možemo reći i van tradicije društvenih nauka uopšte. Da bi bilo još zanimljivije, njihov izvor nije vezan ni za klasična shvatanja prirodnih nauka. Ovde se pre radi o jednom univerzalističkom pristupu, dakle pristupu koji prevazilazi razlike između prirodnih i društvenih nauka, odnosno razliku između prirode i društva uopšte, pristupu inspirisanim dostignućima kvantne fizike, kibernetike, matematičke teorije kompleksnosti, te još uvek u širim akademskim krugovima nepriznate, teorije haosa. Za nas je ovde posebno zanimljiva

teorija kompleksnosti Džona Urija (2003), a iako se njima nećemo ovde dalje baviti, treba pomenuti i grupu “matematičkih sociologa”, među kojima se posebno ističe Danakan Vots (Dunkan Watts, 2003) u čijem su središtu interesovanja takođe društvene mreže ali kroz takozvani fenomen „malog sveta“ (“small world“ phenomenon).⁴

Makro-mrežni pristupi

Kao što je u uvodnom delu rečeno, makro mrežni pristupi postaju aktuelni tek poslednjih godina XX veka i, naravno, nije slučajno zašto baš tada. Mogli bismo reći da oni predstavljaju teorijsko-analički odgovor na turbulentnu realnost poznih osamdesetih i devedesetih godina XX veka ili, još preciznije, odgovor na snažan proces, kako bi Gidens rekao, intenzifikacije društvenih odnosa na svetskom planu (Gidens, 1998), proces koji još nazivamo i globalizacijom društvenog života. U središtu makro mrežnog pristupa je upravo globalno društvo, bilo da govorimo o, uslovno govoreći, ranim globalno mrežnim pristupima, kakav je recimo Volerstajnov svetsko-sistemska pristup, a posebno ako govorimo o kasnijim, recimo Kastelsovom ili Urijevom pristupu. I ne treba nam mnogo sociološke imaginacije da domislamo zašto su se savremeni hroničari društvene zbilje dosetili i počeli svesrdno da rabe mrežni pristup svojih nešto starijih kolega sa područja mikro sociologije, primenjujući ga na globalne, dakle, makro procese. Kako su odnosi globalne, međudruštvene povezanosti intenzivniji nego ikad, i to upravo kroz mnogobrojne veze i odnose koji globalno povezuju različite društvene podsisteme, čini se logičnim da se upravo kroz jedan dinamičko-mrežni pristup ovi procesi mogu adekvatno analizirati. Dinamički model, zato što su ovi procesi u nastajanju, manje ili više intenzivnom restrukturiranju i još daleko od onoga što bi se moglo nazvati stabilnim strukturama, a mrežni zato što pokušava da “uhvati” logiku širenja ovih, Urijevom terminologijom, ne-linearnih procesa. Jedno od suštinskih obeležja makro mrežnih pristupa ogleda se u suprotstavljanju tradicionalnom shvatanju društava kao autonomnih sistema, nadkolektivnih entiteta koji usmeravaju društveno ponašanje, već se opredeljuje za interaktivističko shvatanje društva, zasnovanog kroz mnogostrukost društvenih odnosa, od kojih neki imaju lokalne a drugi svetske razmere. Ovakvu dinamičku i interakcionističku prirodu mrežnog pristupa ističe i Štompka (Sztompka, 1993), zaključujući da je tek nedavno doveden u pitanje

⁴ Skorašnje istraživanje koje je sprovedeno na Univerzitetu Kolumbija pod rukovodstvom D. Votsa, inače sociologa matematičkog obrazovanja, dobilo je zapaženo mesto u svim svetskim medijima. Ukratko, njihovo istraživanje, sprovedeno na 60000 ispitanika, potvrdilo je tezu o postojanju fenomena „malog sveta“, dokazujući da su sve osobe na svetu udaljene jedne od drugih između pet i sedam stepeni, odnosno, da bilo koja osoba na svetu može doći do neke druge, slučajno izabrane osobe, preko samo pet do sedam direktnih veza. <http://smallworld.columbia.edu>

organicističko-sistemska model društva. U tom smislu, on izdvaja dva intelektualna trenda kao najvažnija. Kod prvog akcentat je na očuvanju dinamičkih kvaliteta društvene realnosti, a kod drugog, izbegavanje da se društvo (grupa, organizacija) tretira kao objekt (Sztompka, 1993: 9).

Naravno, postoje značajne razlike u upotrebi makro mrežne analize, počev od onih kod kojih je mreža pomoćno analitičko sredstvo do onih koji upravo mreže stavljaju u središte svoje pažnje. Stoga će u nastavku posebno biti reči o Kastelsovoj teoriji umreženog društva, kao do sada najrazvijenijem globalno mrežnim pristupom, ali će se takođe obratiti pažnja i na druge, manje ili više poznate pokušaje zasnivanja globalno mrežne analize društvenih procesa.

Rane makro mrežne teorije

Jedan od prvih pokušaja zasnivanja globalno mrežnog pristupa nalazimo u poznatoj studiji o "svetskom sistemu" I. Volerstejna. Karakteristika ovog pristupa ogleda se u tome što težište analize nije stavljeno na statične aktere same po sebi (države, nacije) već na odnose i veze koji među njima vladaju. Oni grade jednu dinamičnu mrežu definisanu odnosima prisile i razmene, s različitim položajima u njoj (centar, periferija, poluperiferija), koju on naziva svetski sistem. Ovde se možemo složiti sa Arigijevim stavom da "ne samo da je svetsko-sistemska paradigma uvidela globalnu prirodu ekonomskih mreža dvadeset godina pre nego što su takve mreže ušle u popularni diskurs, već je takođe uvidela da se mnoge od ovih mreža protežu unazad najmanje pet stotina godina" (Arrigi, 1997: 2). Slična shvatanja nalazimo i kod njegovog savremenika Č. Tilijsa, koji razrađuje svoj pristup koristeći se Vajtovom analizom, koji opet pronalazi inspiraciju u Zimelu. Ključni pojmovi za Tilijsa su *kategorija*, u smislu pojedinaca koji imaju neku zajedničku karakteristiku a koja ih razlikuje od drugih, i *mreža*, kao skup pojedinaca povezanih istom društvenom vezom. Spajanjem ovih analitičkih pojmova, dobija se *kat-mreža*, koja objedinjuje dva pomenuta svojstva. U tom smislu kat-mreže se protežu od mikro do makro nivoa, od nuklearne porodice, do države. Suština je da elementarne jedinice kat-mreža nisu individualne svesti, već *odnosi* uspostavljeni kroz zajedničke društvene karakteristike, s jedne strane, i postojanje društvenih *veza*, s druge strane (Tili, 1997: 40-42). Kada je reč o razumevanju velikih društvenih struktura i procesa, koje nas ovde posebno zanimaju, Tilijsa analiza funkcioniše na četiri nivoa: *svetsko-istorijskom*, *svetsko-sistemskom*, *makroistorijskom* i *mikroistorijskom*. Pa tako, u zavisnosti od toga koji nivo analize uzimamo u obzir, predmet posmatranja mogu biti 1. varijacije od mreže do mreže, 2. delovanje pojedinačnih mreža, 3. varijacije među strukturama i procesima unutar pojedinačnih mreža i 4. skupovi iskustava za koje su ljudi unutar pojedinačnih mreža smatrali da imaju zajednička obeležja.

Međutim, ono što se već u ranoj fazi upotrebe makro mrežnih pristupa pokazuje kao ozbiljan problem jeste utvrđivanje granica sistema aktera. „Majstorija je naći kriterijume za identifikovanje stvarnih populacija, kategorija, mreža ili kat-mreža, kao primerka one vrste jedinica koju teorijski obrađujemo“ (Tili, 1997: 95). Samo određeni sistemi imaju jasno definisane granice (npr. đaci u razredu, zaposleni u korporaciji i sl.). Kada su predmet izučavanja otvoreni sistemi s nedovoljno transparentnim granicama, problem uzorkovanja i uključivanja relevantnih jedinica analize u sistem postaje neophodan preduslov mrežne analize (Babović, 2005: 353). Upravo ovaj problem pokazaće se kao “kost u grlu” i kasnijih makro mrežnih pristupa, čime njihova epistemološka snaga ostaje bitno uskraćena.

U direktnoj vezi s tim stoji i drugi problem, odnosno kako definisati složene pojmove kao što su koherentnost i međuzavisnost, jer upravo od valjanosti definicija ovih pojmova zavisi određivanje nivoa i postavljanje okvira analize. U tom smislu Tili predlaže “jedno razumno iskustveno pravilo za utvrđivanje povezanosti... Akcije vlastodržaca u jednom regionu neke mreže vrlo brzo (recimo u roku od jedne godine) i vidljivo (recimo kroz promene o kojima stvarno svedoče bliski posmatrači) utiču na blagostanje bar jedne značajne manjine (recimo jedne desetine) populacije nekog drugog regiona” (Tili, 1997: 77). Iako je ovo samo jedno, kako kaže Tili, razumno iskustveno pravilo a ne čvrst analitički okvir, njemu se može uputiti niz primedbi. Prvo, kada se govori o brzini promene, vremenski period od godinu dana je krajnje proizvoljan. Da ne ulazimo ovde u poznatu priču o kontingenciji vremena i prostora o kojoj su naširoko pisali Gidens (1998), Kastels (2000), Uri (2003), najjednostavnije rečeno, jedna godina u XIX ili XX ili XXI veku su potpuno neuporedivi okviri. Sledeći problem je kako povezati vidljive promene, čak i ako ih možemo objektivno uočiti, sa stvarnim uzrocima tih promena. Te, na kraju, koji je kriterijum za zahvaćenost značajne manjine tim promenama, zašto jedna desetina i koja je populacija na osnovu koje analiziramo promenu.

Generalno obeležje ovih, uslovno govoreći ranih globalno mrežnih pristupa je to da mreže predstavljaju samo jedan široki okvir analize, i to pretežno kapitalističkog načina proizvodnje. Po ovim shvatanjima, mreže nastaju kao posledica te dinamike, recimo međunarodne podele rada kod Volerstejna, ali one same nisu izvor dinamike, odnosno njihova logika ne nadilazi elemente koji je tvore.

Nove makro mrežne teorije

Za razliku od ranih, noviji pristupi pokušavaju da dokažu da izvor dinamike ne leže van, već da mreža kao takva postaje osnovni dinamički pokretač društva. Ključno je to da nije reč o jednoj već o mnogobrojnim mrežama, koje kroz svoju interakciju menjaju čitavu strukturu društva, podređujući je svojoj mrežnoj logici.

Akter-mreža teorija (Actor Network Theory)

Radikalni predstavnici ovog shvatanja su predstavnici akter-mreža teorije (AMT) koja nastaje osamdesetih godina XX veka. Treba naglasiti da AMT ne možemo svrstati u tipičnu makro mrežnu teoriju, budući da je jedno od osnovnih stanovišta ovog pristupa da ne postoji razlika između makro i mikro sveta, između malih i velikih stvari. Njen prikaz je dat ovde više u funkciji razumevanja geneze nadindividualnog mrežnog pristupa, kao i zbog njenog uticaju na kasnije makro mrežne pristupe kakvi su Kastelsov i posebno Urijev.

Dakle, u epicentru ove teorije nisu globalne mreže, kao ni individualni akteri, već ona pokušava funkcionisati na metanivou, interesujući se isključivo i jedino za mrežu, koja po prirodi stvari objedinjuje aktore i strukturu, kroz njihovo konačno ukidanje. Ono što je važno jeste interakcija i kako neki tipovi interakcije uspeavaju, manje ili više, da se stabilizuju i reprodukuju, kako prevazilaze otpor i naizgled postaju makro društvene (Law, 1992: 2). Po AMT, logika uređene heterogene mreže leži u osnovi svega. Na primer, da bi se došlo do nekog saznanja, u bilo kojoj nauci, potrebno je kompilirati mnogobrojne čestice i delove – mikroskope, reagense, skenere, kompjutere, znanje, obučene ljude i još mnogo toga, i uprkos različitostima spojiti u jedno, odnosno u uređenu mrežu koja nadvladava međusobne otpore. Tako nauka, kroz ovu teoriju, postaje proces heterogenog inženjeringa u kome su čestice i delovi društvenog, tehničkog, pojmovnog i tekstualnog, spojeni zajedno i tako prevedeni⁵ u skup jednako heterogenih naučnih proizvoda. Ista logika vlada u čitavom društvenom životu: porodica, organizacija, ekonomija, tehnologija nisu ništa drugo do uređene mreže heterogenih materijala čiji je otpor savladan. Dakle, prosta interakcija među ljudima ne čini društvenu mrežu, već je mreža takođe sačinjena od bezbrojnih dodatnih materijala (mašina, računara, arhitekture, odeće, pa čak i životinja) koji doprinose oblikovanju društvenog. Suštinsko obeležje ovog pristupa je pokušaj prevazilaženja razlike između društva i prirode, objekta i subjekta, ljudi i mašina, svodeći ih na jedan univerzalan model koji je potčinjen istim zakonima mrežno dinamičkog strukturiranja.

Iako je AMT radikalnija, ona se u mnogim delovima suštinski ne razlikuje od Kastelsovog poimanja mreža, te iako on to direktno ne priznaje, osim što se na jednom mestu poziva na jednog od rodonačelnika ove teorije (B. Latura), neka fundamentalna shvatanja AMT se prepoznaju i kod Kastelsa. Recimo, kod analize društvenih mreža i jedan i drugi pristup polazi od toga da su ljudi samo jedan konstitutivni deo mreža, te da se one nikako ne mogu analizirati bez njihove materijalne dimenzije, s tim što Kastels, za razliku od AMT, koja navodi čitav

⁵ Otuda se ovaj pristup još i naziva sociologija prevođenja (prelaza) (sociology of translation), naravno ne u bukvalnom smislu prevođenja već u smislu prelaza jednog, neuređenog, u drugo, uređeno stanje.

spektar materijalnih elemenata, posebno ističe jedan materijalni faktor odnosno informaciono-komunikacione tehnologije (IKT) bez kojih društvene mreže ne bi imale moć da preoblikuju društvenu strukturu. Sledeća, ključna, sličnost je što obe teorije daju primat mreži nad akterima, na taj način što sama mreža postaje akter. To svakako ne znači da struktura determiniše aktere, što je stanovište klasičnih funkcionalističko-strukturalističkih shvatanja, ili da postoji dualizam između strukture i aktera, već pre da se ove teorije nadovezuju na shvatanja o dualnosti strukture i aktera (Gidensovo shvatanje). “Društvena struktura nije stabilan, nepromenljiv objekt već subjekt, poprište borbe, stalnog strukturiranja, relacioni efekat koji se rekurzivno generiše i samo reprodukuje” (Law, 1992: 5). Gotovo identičnog mišljenja je i Kastels: “strukture ne žive same, one se uvek izražavaju u kontradiktornom i konfliktnom obrascu, interesa, vrednosti i projekata kreiranih od strane aktera koji proizvode strukturu bivajući uslovljeni njome” (Castells, 2004: 36). Ali, njihova shvatanja nadilaze i Gidensova, spajajući na kraju strukturu i aktera u jedno, struktura, odnosno mreža, postaje akter. Pa tako, kad govori o moći, Kastels zaključuje da su nosioci moći same mreže, ali ne kao neki bezlični, apstraktni ili mehanički sistemi već kao ljudi organizovani oko projekata i interesa, povezani bezbrojnim i kompleksnim akcijama, čiji odnosi prevazilaze nešto što bi se moglo zvati savezima i tvore novu formu subjekata, najbližeg onome koga Latour zove mrežno-akcioni akter (action-network actor) (Castells, 2004: 49). Tako uređeni sukob (borba) i za AMT i za Kastelsa postaje osnovni dinamički pokretač mreže.

Umreženo društvo Manuela Kastelsa

Za Kastelsa⁶ je savremeno društvo, ili jedan njegov deo, novonastala društvena struktura (organizacioni oblici ljudske delatnosti koji nastaju kroz odnose proizvodnje, potrošnje iskustva i moći) koju on naziva umreženo društvo. To je struktura sačinjena od mreža, koje svoju moć duguju, pre svega, na mikroelektronici baziranim, informaciono-komunikacionim tehnologijama (IKT). U najkraćem, “mreže su samo-rekombinujuće, kompleksne strukture komunikacije, koje u isto vreme omogućavaju jedinstvo svrhe i fleksibilnost svojih radnji, kroz kapacitet da adaptiraju okruženje u kome funkcionišu” (Castells, 2004: 3). Mreže postoje otkada postoji i društvo, hiljadama godina unazad, kao važan oblik komunikacije, saradnje, razmene, i to od antičkih društava na ovamo. Ključni razlog zašto mrežni oblik društvene organizacije tek poslednjih decenija XX veka postaje dominantan, smenjujući do tad preovlađujući vertikalno-hijerarhijski tip organizacije, jesu materijalna ograničenja, u prvom redu tehnologija, koja su onemogućavala takav

⁶ U analizi Kastelsovog pristupa, koristiću se njegovim ključnim delom, *Uspom umreženog društva*, ali i njegovim novijim radom (Castells, 2004) gde on, u velikoj meri i zbog kritika koje su usledile na njegovu trilogiju, sažeto izlaže osnove postulate svog teorijskog pristupa.

razvoj.⁷ “Sposobnost mreža da uvedu nove aktere i nove sadržaje u proces društvene organizacije ... porasla je vremenom zajedno s tehnološkom promenom, još preciznije, s evolucijom komunikacionih tehnologija” (Castells, 2004: 5). Mreže postaju najefikasniji vid organizacije kao posledica tri osnovne karakteristike, omogućene novim tehnološkim okruženjem: fleksibilnosti, skalabilnosti i moći opstajanja. Namesto industrijalizma, nekada ključne razvojne komponente kapitalizma,⁸ nova tehnološka paradigma, koja sačinjava materijalnu osnovu društava XXI veka, postaje informacionalizam. Ukratko, informacionalizam kao tehnološka paradigma je baziran na argumentaciji da su informacije i komunikacije najznačajnije dimenzije ljudske aktivnosti i organizacije. Revolucionarna promena koja se odigrala na polju mikroelektronike, a posebno na polju IKT, nakon sedamdesetih godina XX veka, *simultano* s ostalim istorijskim procesima (restruktuiranje kapitalizma, društveni pokreti), dovela do ključnih promena celokupnog ljudskog društva, gradeći novu društvenu strukturu – umreženo društvo. Ovde je namerno istaknut pojam „simultano“ jer je Kastelsovo tumačenje uloge i značaja IKT kao faktora društvenih promena izazvalo puno kritika u kasnijim tumačenjima njegovih shvatanja. Jedan od osnovnih prigovora ticao se tehnološkog determinizma njegove teorije u smislu preneglašavanja uloge IKT (Garnham, 2004; van Dijk, 1999). Činjenica jeste da Kastels kaže da je revolucija IKT bila ključna za temeljnu rekonstrukciju kapitalizma nakon 1980-ih, ali isto tako kaže da je najuticajniji faktor koji ubrzava, kanališe i oblikuje paradigmu informacijske tehnologije upravo simultani proces kapitalističke restrukturacije, zbog čega on ovaj sklop i naziva informacijskim kapitalizmom. Kastels želi da pokaže da je informacionalizam povezan sa širenjem i podmlađivanjem kapitalizma na isti način, u idealnom smislu govoreći, kao što je industrijalizam bio ključan prilikom uspostavljanja kapitalističkog načina proizvodnje.⁹ U ovom slučaju, drugo je pitanje da li je Kastelsovo poređenje adekvatno i da li je on uspeo da dokaže ovu tezu;¹⁰

⁷ Slično zapažanje iznosi i Saskija Sassen, koja smatra da “kompleksne kombinacije između digitalnog (kao i globalnog) i nedigitalnog nose sa sobom destabilizaciju starijih hijerarhija skaliranja i često dramatično reskaliranje” (Sassen, 2002: 368).

⁸ Kastels u cilju boljeg sagledavanja društvene dinamike analitički razdvaja *način proizvodnje* (kapitalizam, etatizam) od *načina razvoja* (industrijalizam, informacionalizam). Katunarić nije u pravu kada kaže da je *način razvoja* novi teorijski pojam (Katunarić, 2000a: 15), jer sam Kastels u jednom članku iz 2000. godine naglašava da je ovaj pojam preuzeo od A. Turena, a da je on konzistentan i s Belovim teorijskim okvirom, s tim što ga Kastels prilagođava svojim analitičkim potrebama (2000b: 9).

⁹ Inače, treba reći da ovo nije nova ni originalna ideja. Nju već nalazimo kod Danijela Bela, a posebno u poznatoj studiji *Megatrendovi* Džona Nezbita, na koju se Kastels ni na jednom mestu ne poziva. Pa tako Nezbit na jednom mestu kaže “Kompiuterska tehnologija je za informaciono doba isto što i mehhanizacija za industrijsku revoluciju” (nav. prema Kushmar, 2004: 105).

¹⁰ Primera radi, Robins i Webster smatraju da “su nove tehnologije revolucionarne u trivijalnom smislu” (Robins, Webster, 2004:63). Oni dalje tvrde da ono što se obično shvata pod inovacijom ili

važnije je njegovo osnovno shvatanje o prožimanju i uzajamnom modifikovanju, na obostranu korist, ova dva procesa. To se potpuno uklapa u njegovo razmišljanje izneto nekoliko stranica ranije o lažnoj dilemi tehnološkog determinizma, u smislu da niti tehnologija određuje društvo, niti društvo određuje tehnologiju, jer, u krajnjoj istanci, tehnologija jeste društvo, a društvo se ne može prikazati bez svojih tehnoloških alata (Castells, 2000a: 41). Ono što je spornije kod ovakve analize društvene transformacije jeste zaključak da su tri ključna procesa koji po njemu tvore umreženo društvo (eksplozivan razvoj IKT, restrukturacija kapitalizma, društveni pokreti) u svom izvorištu nezavisna, što bi trebalo da znači da ni jedan od njih nije uzročnik druga dva, da bi se kroz razvoj i međusobnim preplitanjem ulila u jedno jedinstveno umreženo društveno telo. To možemo razumeti i kao njegovu potrebu da se “odmakne” od tipa analize „baza-nadgradnja“, a što je takođe bio deo prigovor njegovoj teoriji (Garnham, 2004) i da akcenat stavi na interaktivnost ovih procesa, što nije sporno. Međutim, ono što zbunjuje jeste Kastelsova potreba da, s jedne strane, procese koje opisuje što bolje istorijski utemelji, ojačavajući deterministički sled događaja, a opet, s druge strane, kad je reč o temeljnoj konstrukciji njegove teorije, dakle o nastanku procesa koji su noseći stubovi novonastale građevine – umreženog društva, on klizi ka potpunom adeterminizmu i istorijskoj akcidentalnosti. Pa tako na jednom mestu kaže: “Ono što zapažamo kroz istoriju je da različite forme društva nastaju i nestaju slučajno (*by accident*), unutrašnjim samouništaivanjem, sticajem srećnih okolnosti (*serendipitous creation*) ili, još češće, kao proizvod u najvećoj meri nedeterminisanih (*undetermined*) društvenih sukoba”. Ovakvo razumevanje društvene promene mu otvara prostor da na drugom mestu ustvrdi kako: “...Ipak, umreženo društvo nije posledica tehnološke revolucije. Pre je postojala *srećna koincidencija* (moj kurziv), u posebnom vremenskom i prostornom okviru, ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih faktora koji su doveli do pojave nove forme društvene organizacije, koja je, kada se ukazala istorijska prilika za to, iskoristila moć informacionalizma prevladala i proširila se” (Castells, 2004: 18). Naravno da Kastels ističe međusobnu isprepletanost i uslovljenost ovih procesa nakon njihovog nezavisnog nastanka, dovodeći ih na kraju do završne arhitekture novog društvenog oblika – umreženog društva. Ipak, nejasna je njegova potreba da precizno odredi tačan istorijski trenutak nastanka ovih procesa (smeštajući ih u praktično istu deceniju, od kraja šezdesetih do početka osamdesetih godina prošlog veka) i da još pri tom dokaže simultanost, a opet potpunu nevezanost nastanka ovih procesa. Ostavljajući po strani to što je sporno da li razvoj IKT možemo precizno postaviti u sedamdesete godine prošlog

revolucijom kapitalističkog načina proizvodnje nije ništa drugo do produžavanje i intenzifikacija procesa koji su nastali pre sedamdesetak godina, misleći pri tom na uticaj koji je ostvarila “naučna organizacija rada” odnosno tejlorizam. Oni u tom smislu dele Drakerovo mišljenje da je tejlorizam kao način organizovanja proizvodnje najmoćniji i najtrajniji doprinos koji je Amerika dala zapadnoj misli.

veka, a ne u period posle Drugog svetskog rata kada su započela ključna otkrića na ovom polju,¹¹ te to da li bi do njihovog eksplozivnog razvoja došlo i da se grupa inovatora nije okupila u Silikonskoj dolini, možemo se zapitati kako su društveni pokreti s kraja šezdesetih godina prošlog veka samonikao i nezavisan proces, kad oni nastaju, između ostalog, i kao reakcija na protivrečnosti kapitalizma, te da mnogi zahtevi istaknuti kroz ove pokrete (na primer, oni vezani za ravnopravnost žena, a da ne govorimo o ideji slobode i individualnosti) imaju daleko dužu istorijsku tradiciju.

Kad je reč o ulozi mreža, Kastels zaključuje da digitalne mreže prožimaju čitavu društvenu strukturu, pretvarajući različite segmente društva (ekonomiju, kulturu, politiku) u zasebne mreže, koje se međusobno, u ključnim tačkama, prepliću i globalno povezuju, tako da su glavne aktivnosti koje oblikuju i kontrolišu ljudski život bilo gde na planeti međusobno povezane, bilo da su u pitanju finansijska tržišta, transnacionalna proizvodnja, menadžment i distribucija dobara i usluga, ili da je reč o internacionalnim institucijama koje upravljaju ekonomskim i političkim tokovima, komunikacijskim medijima, kulturi, sportu, umetnosti. Kako mreže nemaju centar oko koga gravitiraju već funkcionišu na bazi binarne logike isključenje/uključenje, postoje dve osnovne kategorije društvenih aktera, oni koji su umreženi i oni koji su van mreže. Budući da su mreže isprepletane, logika uključenja/isključenja može biti sveobuhvatna, uključujući/isključujući čitave regione, države, pa čak i kontinente, ali takođe, pošto su mreže izvorno nezavisne te imaju samostalnu logiku mrežnog povezivanja, logika uključenja/isključenja može biti parcijalna, odnosno neki regioni, države i kontinenti mogu preko nekih mreža biti uključeni u globalne tokove, dok iz drugih mogu biti isključeni. Kako je po Kastelsu temeljna dihotomija isključeni/uključeni, Katunarić smatra da se ovakvo Kastelsovo umreženo društvo praktično lomi na dva dela. Prvi deo čini kapitalistički sistem, koji se zahvaljujući IKT usavršava do neslučenih razmera, a drugi deo je akcidentalan ostatak društva, radno plus “neumreženo” stanovništvo, i taj deo degradira. Nasuprot meta-mreže stoji društveni svet izgubljen u beskrajnom neredu. “Kao neka zaostala vrsta, ne može se dalje razviti i izrasti izvan lokalnih okvira, već u razmrvljenom stanju supstoji uz mrežu, zapravo u njenoj sjeni” (1999: 10). Zaoštravajući svoju kritiku do kraja, Katunarić, citirajući Kastelsovu tvrdnju da je “izvanredan (je) jaz između naše tehnološke prerazvijenosti i naše društvene podrazvijenosti” (cit. prema Katunarić, 1999: 10), smatra da je to uzmak sociološke

¹¹ Recimo, izum tranzistora 1947. godine za koji su njegovi tvorcili dobili Nobelovu nagradu. U to vreme takođe su nastali radovi Norberta Vinera, utemeljivača kibernetike i teorije poruka, što znači da već tada postoji shvatanje o značaju obrade i prenosa informacija. “Radanje informacija, ne samo kao pojma, već i kao ideologije, pogrešno je povezano sa razvojem kompjutera. To je bilo dostignuće ratnih godina i neposrednog posleratnog perioda” (Kumar, 2004: 103). Ovime samo želim pokazati da, iako se revolucionarni razvoj IKT može vezati za period nakon sedamdesetih, on nastaje i kao posledica važnih otkrića pre tog perioda i već rasprostranjene informacione “ideologije”.

misli, i to u odlučujućem trenutku kada prekontrastiranu crno-belu sliku treba obojiti, odnosno učiniti stupnjevitom. Problem ovakve Katunarićeve kritike je to što Kastelsovu teoriju tretira kroz jednodimenzionalni dualizam, kapitala i rada, razvijenih i nerazvijenih, bogatih i siromašnih, umreženih i neumreženih, svrstavajući prve, odnosno manjinu, na jednu stranu umreženog društva, a sve ostale na drugu. Umreženo društvo se zaista može razumeti ovako, ali se može tumačiti i na drugi način. Prvo, da se vratimo spornom citatu o tehnološkoj prerazvijenosti i društvenoj podrazvijenosti. Ovaj dualizam nema veze sa dualizmom umreženih i neumreženih, već se pre radi o sasvim različitom nivou analize, odnosno o temeljnom dualizmu mreže i svih ostalih, odnosno moćne strukture i njoj podređenih aktera. Finansijska meta-mreža, po Kastelsu, ukida čak i kapitalističku klasu, što Katunarić propušta da navede, tvrdeći da “u sociološkom ili gospodarskom smislu ne postoji globalna kapitalistička klasa. Ali postoji povezana, globalna mreža kapitala čiji pomaci ili varijabilna logika konačno određuju gospodarstvo i utiču na društvo” (Castells, 2000a: 497). Ovaj svojevrсни strukturalizam je još doslednije istaknut u sledećoj rečenici: “Ta mreža umreženog kapitala ujedinjuje i upravlja specifičnim središtima kapitalističke akumulacije, određujući ponašanje kapitalista prema njihovom potčinjavanju globalnoj mreži. Oni svoje suprotstavljene i suskladne strategije provode uz pomoć krugova te svetske mreže i kroz njih, pa konačno ovise o neljudskoj kapitalističkoj logici elektronski upravljane slučajne obrade informacija... Dok kapitalizam još uvek vlada, kapitalisti se slučajno stvaraju, a kapitalističke klase ograničene su na specifična područja sveta u kojima napreduju kao privesci moćnim vazдушnim viorima koji izražavaju svoju volju na mnogim tačkama i budućim poslovnim mogućnostima u bljeskovima računarskih zaslona, širom globusa” (Castells, 2000a: 498). Sasvim drugi nivo analize jeste onaj koji se tiče uključenosti ili neuključenosti aktera u meta-mrežu. Naime, Kastels smatra da postoji najnovija međunarodna podela rada koju karakterišu četiri ključna položaja u globalnoj ekonomiji: proizvođači visoke vrednosti, zasnovani na informacijskom radu; proizvođači velikih razmera, zasnovani na jeftinoj radnoj snazi; proizvođači sirovina, zasnovani na darovima prirode; te suvišni proizvođači, svedeni na devalorizovanu radnu snagu. Ono što je za Kastelsa ključno jeste to da se ovi položaji ne poklapaju sa državama, već su organizovani u globalne mreže i tokove (Castells, 2000a: 179). Drugim rečima, pripadnost ekonomski najrazvijenijoj državi ne podrazumeva automatsku uključenost celokupne radne snage u globalnu mrežu, kao što i pripadnost nerazvijenom državi ne podrazumeva totalnu isključenost iz mreže. Međutim, tu postoji jedan drugi analitički problem. Na primer, mreža svih mreža, mreža ekonomskih tokova, obuhvata veliki deo planete, od juga Azije, pa sve do Severne Amerike. Međutim, nije li položaj u mreži u ovom slučaju isto toliko bitan koliko i problem uključenosti/neuključenosti? Mreža nema centar, ali ima čvorišta, te što je neko, u smislu radnog mesta, bliži čvorištu, tu su povratne koristi od mreže za njega veće i vice versa. U tom smislu položaj radnice na traci u fabrici u

jugoistočnoj Aziji nije ni izbliza sličan položaju dizajnera čipova u Silikonskoj dolini. Drugim rečima, ono što Kastels dovoljno ne ističe jeste to da iako se ovi radni sektori ne poklapaju sa državama, te u svakoj od njih postoje sva četiri sektora, ipak postoji značajno poklapanje raširenosti određenog sektora sa položajem države, odnosno tačke, u mreži. Što su države bliže mrežnim čvorištima, raste broj proizvođača visoke vrednosti a opada broj drugih i obrnuto. Tu se može postaviti još jedno važno pitanje. Koja je razlika u položaju onih koji rade u udaljenim, da tako kažem kapilarnim delovima mreže, od onih koji u nju nisu uopšte uključeni? Sa stanovišta pojedinca, čini se nikakva, sa stanovišta regiona ili države možda unekoliko veća, ali čini se ne drastično. Ako bismo se dosledno pridržavali Kastelsove temeljne dihotomije na uključene/neuključene, ta razlika bi morala biti daleko veća jer, da se još jednom vratimo na njegovo shvatanje: “unutar mreže udaljenost teži ka nuli ... između tačaka u mreži i tačaka van nje udaljenost je beskonačna” (Castells, 2004: 3). U tom smislu čini se da Kastels ne uspeva da reši ono što je osnovni problem makro mrežnog pristupa, o čemu je bilo reči na početku ovog odeljka, a to je jasno određivanje granica kategorije, odnosno sistema ili mreže. Zbog toga njegova ideja o suštinskoj razlici između dve kategorije, umreženih i onih van mreže, upravo zbog poteškoće uspostavljanja granice na perifernim delovima mreže, ne deluje previše uverljivo.

Teorija kompleksnosti Džona Urija

Završiću ovaj pregled aktuelnih makro mrežnih pristupa u sociologiji kratkim osvrtom na jednu od najnovijih teorija društvene promene i razvoja, takozvanom teorijom kompleksnosti Džona Urija (Urry, 2003). Iako bismo ovaj pristup pre mogli nazvati sistemskim nego mrežnim, smatram da je korisno obratiti pažnju i na ovaj, čini se, sve aktuelniji način razumevanja kako društvenih tako i prirodnih fenomena. Tim pre što ova teorija deo sociološke legitimacije crpe iz Gulbenkijanove komisije za restruktuiranje društvenih nauka kojom predsedava Imanuel Volerstejn. Ukratko, jedan od ključnih predloga pomenute komisije jeste raskid sa naučnom tradicijom odvajanja prirode i društva, budući da ih oboje karakteriše “kompleksnost”. Komisija predlaže da “naučne analize bazirane na dinamici ne-ravnoteže, sa svojim isticanjem raznolikih budućnosti, račvanja i izbora, istorijske zavisnosti i ... intrizične i inherentne neizvesnost, treba da bude model za društvene nauke, što takođe podrazumeva zanemarivanje jasne podele između ljudi i prirode, odnosno između društvenih i prirodnih nauka” (nav. prema Urry, 2003: 13). Ne ulazeći u istoriju matematičke teorije kompleksnosti, najjednostavnije se može reći da kompleksnost istražuje kako komponente sistema mogu kroz dinamičku interakciju “spontano” razviti kolektivne karakteristike i obrasce. Kompleksnost

istražuje emergentne (pojavne) karakteristike,¹² određena pravila ponašanja koje nekom svojom unutrašnjom logikom prevazilaze elemente od kojih se sastoje. Drugim rečima, teorija kompleksnosti jeste nauka o sistemima, ali ona prevazilazi shvatanje da su sistemi skupovi jednostavnih linearnih veza tipa uzrok-posledica, kakvi su široko korišćeni u tradicionalnoj nauci, već da se sistem jedino može razumeti u njegovoj ne-linearnosti, te da nepredvidivi a opet nepovratni obrasci karakterišu sve, kako društvene, tako i prirodne, odnosno fizičke fenomene.¹³ Uri kritikuje Parsonsovo shvatanje društava kao homogenih samoreprodukujućih sistema, baziranih na težnji stalnog uspostavljanja ekvilibrijuma, jer ono ne odgovara kompleksnoj stvarnosti. Po Uriju, ne postoje takvi jasni i efikasni unutrašnji procesi koji stabilizuju sistem već pre ovakvi procesi za sobom povlače neželjene posledice, odvlačeći društvo dalje od ravnoteže. Društva se ne mogu više sagledavati kao autonomni sistemi, jer procesi globalizacije narušavaju njihovu autonomiju, kao što i prevazilaze njihovu isključivo društvenu prirodu. “Ispresecana društva su brojni mobilni i materijalni sistemi koji su u kompleksnoj interakciji sa svojim okruženjem, odajući utisak koji se prostorno-vremenski razlikuje od njihovog porekla, i sa pozitivnim, kao i sa negativnim mehanizmima reagovanja, što znači da su red i kaos uvek isprepletani. Postoje različite samoorganizujuće mreže koje guraju sistem daleko od ekvilibrijuma, tako da ne postoji društveni red uspostavljen od strane pročišćavajućih društvenih procesa” (Urry, 2004: 7).

Pored matematičke i ekonomske teorije kompleksnosti Uri preuzima i neke delove teorije haosa,¹⁴ koja se uostalom i sama nadovezuje na teoriju kompleksnosti, posebno takozvani *efekat leptira*, što bi u prevodu značilo da inicijalno minorni uzroci mogu, kroz niz interakcija, na kraći ili duži rok, proizvesti nesagledive

¹² Fenomen emergentnosti se odnosi na dinamične ne-linerane sisteme, odnosno na njihovu osobinu stvaranja novih i nepredvidljivih struktura kao posledica masovne interakcije elemenata sistema. Uri navodi Glajkov (Glajk, 2004) primer lavirinta čiji se zidovi pomeraju, dakle iznova strukturiraju, svakim novim korakom onoga koji kroz njega hoda. Kastels takođe upotrebljava ovaj pojam kada govori o prostoru tokova i bezvremenom vremenu, nazivajući ih “dva pojavna društvena oblika vremena i prostora (*two emergent social forms of time and space*)” (Castells 2004: 55).

¹³ Za razliku od lineranih sistema, gde su upravljačke funkcije centralno koordinisane, ne-linerano uređeni sistemi su visoko decentralizovani što ih ne sprečava da funkcionišu na naizgled veoma uređen način. Klasičan primer funkcionisanja ovakvih sistema jeste Reznikov primer jata ptica, koje odaje sliku centralizovanog sistema, usmerenog komandom od strane lidera grupe, što u stvari nije slučaj. Svaka ptica koordinira svoje ponašanje samo u odnosu na susednu pticu, a ne prema vrhu. Kroz lanac ovakvih, susednih interakcija, stvara se uređeni sistem koji bi praktično bilo nemoguće oformiti u slučaju koordinacije sa vrha. Dakle, lokalni akteri slede pravila koja su univerzalna za sve pripadnike skupa, a složena ponašanja, koja izgledaju kao visoko uređeni sistem, u stvari se spontano pojavljuju (*emerge*) kao posledica masovnih interakcija između velikog broja elemenata sistema (Milovanović, 2004: 38).

¹⁴ Recimo, pojmovi kao što su efekta leptira ili atraktor. Za osnovni pregled teorija haosa pogledati u Glajk, 2004.

posledice, kao i da veliki uzroci ne moraju imati nikakav efekt, sa stanovišta sistema. Uri navodi brojne primere iz prirode kako bi ilustrovao ovu tezu, ali kada se prebacuje na polje društvenog, njegovi primeri ponekad završavaju kao krajnje simplifikacije. Tako on na jednom mestu, dokazujući tezu o nevažnosti snage uzroka za masivnost posledica, kaže: “Oni (početni uzroci-D.P.) mogu proizvesti radikalne promene državnih uređenja kao što je, gotovo preko noći, pad Sovjetskog sistema, koji je usledio nakon ’malog’ događaja iz 1989. godine – rušenja Berlinskog zida“ (Urry, 2003: 47). Čini se da je ovaj primer pre u službi opravdavanja teorijske zamisli nego u funkciji adekvatnog razumevanja procesa drugog trajanja, kakav je raspad Sovjetskog Saveza. Kako drugačije razumeti potrebu svodenja mnogobrojnih uzroka na jedan slučajni a opet ključni, nego kao teorijsko “silovanje” stvarnosti. Zanimljivo je da, kao što se malopre videlo kod analize Kastelsovog rada, *slučajnost* postaje sve značajni faktor (ne)razumevanja društvenih promena. Ipak, sasvim je jedna stvar ako se slučajnost uvede kao jedan od faktora promene, a sasvim druga da se čitava promena svede samo na taj jedan jedini faktor.

Kada je o mrežama reč, Uri smatra da, iako su savremeni društveno-fizički fenomeni nesporno umreženi, njih ne bi trebalo posmatrati samo kao mreže. Zbog toga, po Uriju, Kastelsovo shvatanje umreženog društva ne hvata dinamičke osobine globalnih procesa (Urry, 2003: 12). Uri smatra da je potrebno uvesti druge termine da bi se uspešno objasnile dinamičke i pojavne (emergent) relacije između ovih mreža. U skladu sa tim, on istražuje kako se u datom rangu mogućnosti, prema kojima se sistem može kretati, putanje mnogih sistema vremenom kreću ka onome što teorija kompleksnosti zove atraktori (*attractors*-privlačivači). Primera radi, atraktor koji je po Uriju ključan za razumevanje procesa koji se odvijaju u savremenom društvu jeste “glokalizacija”.¹⁵ Ovaj atraktor uključuje paralelne procese preko kojih globalizacija utiče na lokalizaciju, koja utiče na globalizaciju i tako u krug. I globalno i lokalno su međusobno vezani kroz dinamične, nepovratne veze, zbog čega ni jedno ni drugo ne mogu postajati nezavisno jedan od drugog. Za razliku od Kastelsa, kod koga su mreže osnovni kako strukturni tako i strukturirajući element savremenog društva, Uri mreže shvata više kao stabilizovane, ali ne i stabilne, strukture dajući manje više klasične primere organizacionih mreža (McDonalds, na primer) i opisujući neke od osnovnih oblika mreža (lančane mreže, mreže u obliku zvezde ili s *hub*-om, multilinearne mreže). Za razliku od globalnih mreža, globalni fluidi (tokovi) su daleko dinamičniji, promenljiviji, ne-linearniji i samim tim Uriju mnogo zanimljiviji. Globalni fluidi su takođe mreže (tipični globalni fluidi su: svetski novac, turisti, Internet, saobraćaj, društveni pokreti), ali su i više od toga. Iako putuju po ustaljenim mrežnim rutama, fluidni kakvi jesu, oni mogu “pobeći” kroz zidove mreže u okruženje i izazvati nesagledive posledice po okruženje. Dosledno primenjujući teoriju kompleksnosti Uri ističe da “su fluidi

¹⁵ Ovaj termin je “skovao” Roland Robertson (1992).

posledica delovanja ljudi na osnovu lokalnih informacija i odnosa, ali gde su ove lokalne akcije, kroz ponavljanje, zarobljene, pomerene, reprezentovane, reklamirane i generalizovane, te često zavisne od veoma udaljenih mesta i ljudi... Fluidni sistemi, tokom vremena, više kreiraju svoj sopstveni akcioni kontekst nego što su tim kontekstom uslovljeni” (Urry, 2004: 9). Slično predstavnicima AMT, kojima je blizak, Uri smatra da metafora linearne skale, koja se proteže od lokalnog do globalnog, od mikro do makro nivoa, treba da bude zamenjena analizom multiplikovanih sistema mobilnih konekcija. “Ne postoji vrh ili dno globalnog, već pre, mnogi sistemi konekcija ili cirkulacija koji utiču na povezanosti multiplikovanih i različitih materijalnosti i udaljenosti” (Urry, 2004: 8). Rečju, globalno je sačinjeno od mnogobrojnih sistema umreženih ili cirkulišućih odnosa, uključenih u različita preklapanja i sve više konvergentnih sa mobilnim, materijalnim svetom ili hibridima (Urry, 2004: 8).

Završavajući kratak opis Urijeve teorije kompleksnosti, postavlja se osnovno pitanje kolika je epistemološka moć jednog ovakvog, na matematičkoj teoriji zasnovanog pristupa. Današnji svet je zaista kompleksan, i ma koliko pokušavali da povežemo različite uzroke sa njihovim posledicama, naš predmet se nekako izmigolji iz linearnih konstrukcija kroz koje ga želimo ukrotiti. Ako se kroz ovaj pristup želi pokazati da su današnja društva, u smislu nacionalnih država, više nego ikad i gotovo neraskidivo povezana, te da se društva više ne mogu valjano analitički sagledati u parsonsovskim kategorijama izolovanih, samorekonfigurirajućih, ka ekvilibrijumu usmerenih sistema, to nije sporno. Uvođenje dinamičkog elementa u analizu društvenih promena je danas više nego ikada opravdano i u tom smislu Urijeva teorija daje značajan doprinos. Međutim, čini se da kod ovog autora, a sve u cilju zasnivanja drugačijeg pristupa proučavanju turbulentnog društva današnjice, postoji prenaplašena potreba nekritičkog uvođenja novih, odnosno pozajmljenih pojmova (efekat leptira, atraktor, emergent), čija je analitička moć krajnje sumnjiva. Kako drugačije razumeti Urijevu primenu teorije kompleksnosti na današnje globalizacijske procese. Naime, on smatra da se položaj društava u današnjem globalnom svetu mogu razumeti kroz kategoriju carstva (*Empire*), pri čemu je carstvo u stvari jak *atraktor* prema kojima se društva usmeravaju (Urry, 2004: 11). Društva kroz ponavljanje (*iteration*) postaju slična carstvima, jer kako vreme protiče ona bivaju nepovratno (*irreversibly*) uvučena u “kalup” (*basin*) carstva. Uri dalje dokazuje ovu sličnost, kroz primer SAD, koje su najmoćnije društveno carstvo (*societal empire*) na svetskoj pozornici danas. I kao što svako carstvo ima svoj opozit, svoje naličje, svoje pobunjeničke mase (*rebellious multitude*), tako i globalni procesi (recimo globalno tržište) širom sveta proizvode ove savremene pobunjenike. Ove kako ih Uri naziva “divlje zone” rezervisane su za delove bivšeg SSSR-a, pod-saharsku Afriku, Balkan, centralnu Ameriku i centralnu Aziju. Ostavljajući po strani da li je ovo poređenje adekvatno, postavlja se pitanje kakva je saznajna moć samog pojma atraktor. Čini se da on ovde pre služi kao složeni teorijski dekor negoli kao

neizostavan spoznajno-analitički element. Drugim rečima, da li bi se na Urijevoj analizi nešto izgubilo kada bismo jednostavno rekli da savremena društva sve više liče na carstva, ponavljajući ove ili one njihove osobine.

Zaključna razmatranja

Kao što se kroz prethodnu analizu moglo videti, davanje konačne ocene epistemološkog značaja makro mrežnog pristupa u sociologiji podrazumevalo bi odgovore na neka od fundamentalnih pitanja sociološke nauke uopšte, dakle pitanja o odnosu socijalne statike i dinamike, linearnih i nelinearnih sistema, struktura i društvenih aktera. Ovi pristupi pokušavaju da daju odgovore na neka od ovih pitanja, stavljajući akcenat, u skladu s turbulentnim društvenim promenama, na dinamički pristup društvu. I zaista, mreže, kao meke, dakle rekonfigurabilne strukture, pružaju valjan okvir za to. Ono što i dalje ostaje sporno jeste šta je izvor njihove dinamičnosti. Je li to neka inherentno mrežna logika, kako bi to tvrdio Uri, je li to stalna borba i nadvladavanje otpora, po shvatanju AMT, ili je to skup društveno tehnoloških činilaca, kako to tvrdi Kastels? Otvaranjem ovog pitanja neizbežno se otvara stara rasprava o odnosu struktura i društvenih aktera i njihove uloge u tim procesima. Tu su ovi raznovrsni pristupi manje ili više slični. Sa jedne strane su Uri i Lo, koji polazeći od Gidensovog shvatanja o dualnosti strukture i aktera, odnosno shvatajući i strukturu i aktere kao neraskidivo povezane i međusobno determinisane, teže da ih spoje negde na sredini, a mreža se čini kao idealan okvir za to. Međutim, ako bismo se zapitali da li je ovakvo shvatanje donelo nekakav teorijski pomak, odgovor bi verovatno bio odričan. Uostalom, nije li ideja o međusobnoj uslovljenosti strukture i aktera imalo začetak, još pre vek i po, u poznatoj Marksovoj tvrdnji da ljudi stvaraju svoju istoriju, ali ne pod okolnostima koje su izabrali, već pod bremenom prošlosti, dakle uokvireni i ograničeni strukturalnim činiocima koje zatiču. S druge strane, Kastels je u ovom pogledu manje jasan. Iako, kao što se moglo videti, na više mesta pominje značaj društvenih aktera, ali nikad ih ne izdižući iznad struktura, te se tako naizgled približava dualističkom shvatanju odnosa struktura i aktera, kroz njegovu teoriju mnogo češće provejava svojevrсни tehno-strukturalizam. Mreža postaje ključni element društvenog strukturiranja, a njoj su podređeni svi, od kapitalista do običnih radnika. Iako Kastels povlači paralelu između industrijalizma i informacionalizma, govoreći da se radi o sličnim procesima, ostaje utisak da, za razliku od industrijalizma, gde tehnologija postaje oruđe u rukama moćnika, u informacionalizmu imamo obrnut slučaj. Moćnici više nisu tako moćni te sada oni postaju oružje u rukama moćne i surove tehnologije. Dakle, po Katelsu, „Matrix“ više nije *science fiction*, on je svuda oko nas, određujući ključne dimenzije naših života.

Ako se upustimo u ambiciozan zadatak definisanja razlika između mrežnog i tradicionalnog sistemskog pristupa, možemo uočiti da postoji jasna težnja mrežnih teorija da se društvo više ne posmatra kao homogen i ka ekvilibrijumu orijentisan samoorganizujući sistem, već pre kao izuzetno dinamično polje mnogobrojnih mreža koje horizontalno presecaju nekada samo-dovoljne društvene sisteme. Međutim, za mnoge od njih društvo i dalje ostaje sistem (Uri, 2003; Law, 1992), doduše ovog puta haotični, ali opet s nekom inherentnom ne-linernom logikom uređenja, te i pitanja koja se postavljaju često ostaju ista kao i ona klasičnih sociologa. Tako, Lo kaže da je u centru interesovanja AMT zanimanje za to “kako se akteri i organizacije mobilisu, povezuju i drže zajedno čestice i delove od kojih su sastavljeni; kako su oni ponekada sposobni da spreče te čestice i delove da slede svoje nezavisne logike i da se odvoje” (Law, 1992: 6). Nisu li to ista pitanja kojima su se bavili klasični funkcionalisti još u samom začetku sociološke nauke? Jasno, u skladu s dinamičnim društvenom promenom, ni sistemi više nisu statični, te i njihova analiza mora biti dinamička, ali pitanja često ostaju ista, šta je to uz svu dinamičnost, nered ili, kako bi neki rekli, kaos, ono što drži društvo, sistem, univerzum na okupu.

Privodeći kraju analizu makro mrežnog pristupa u sociologiji, može se nedvojbeno zaključiti da će ovakva shvatanja zauzimati sve značajnije mesto u sociološkoj teoriji. Vrata ovom pristupu širom su otvorila su dva velika procesa – s jedne strane, naizgled preovlađujuća globalna logika među-društvenih veza i odnosa i, s druge strane, eksplozivan razvoj IKT, osnažujući globalizacijske procese do neslučenih razmera. Dinamična mrežna logika koja je ključno obeležje ovih procesa naterala je sociologe da izvuku na površinu već postojeće mrežne pristupe i da, podižući ih sa mikro na makro nivo analize, svoju pažnju s odnosa i veza među individualnim akterima preusmere na odnose i veze globalnih aktera. Značaj ovakvog načina analize globalnih procesa najbolje se mogao videti kroz prikaz Kastelsove teorije, koja koristeći mrežni pristup jasno dočarava da se pred našim očima odigrava dinamičan proces razbijanja homogenih i vertikalnih društvenih struktura i njihovo preslaganje u globalne mreže koje se poput pletenice uvijaju jedne oko drugih obavijajući čitav globus. Kroz ovakvo razbijanje države ne nestaju već se povratno rekonstruju od delova koji sada svoj značaj više crpe iz položaja u globalnim mrežama nego iz samog geografskog, odnosno prostornog određenja. U onoj meri u kojoj se mrežno globalna logika povezivanja bude širila planetom, u toj meri će i rasti značaj mrežnog pristupa u razumevanju društvene promene. Ipak, kako je za sada najveći deo svetskog stanovništva isključen iz globalnih mreža, tako i mrežni pristup ne može adekvatno sagledati i objasniti položaje onih koji globalnim mrežama nisu obuhvaćeni, osim kvalifikujući ih jednom jedinom odrednicom – neumreženi.

Literatura

- Arrigi, G. (1997) "Capitalism and the Modern World-System: Rethinking the Non-Debates of the 1970s" *Fernand Braudel Center*, www.binghamton.edu/fbc/papers.htm
- Babović, M. (2005) "Socijalne mreže - povezivanje društvenih aktera u sferi ekonomskih aktivnosti", *Sociologija*, Vol. XLVII, N° 4, str. 351-370
- Beck, U. (2001) *Rizično društvo*, Filip Višnjić, Beograd
- Castells, M. (2004) "Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint", in Castells M. (ed.), *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*, Northampton, MA: Edward Elgar
- Castells, M. (2000a) *Uspom umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb
- Castells, M. (2000b) "Materials for an Exploratory Theory of the Network Society", *British Journal of Sociology*, Vol. 51, No. 1, pp. 5-24
- Garnham, N. (2004) "Information Society Theory as Ideology", in: Webster F. (ed.), *The Information Society Reader*, Routledge, London, pp. 165-183
- Gidens, E. (1998) *Posledice modernosti*, Fili Višnjić, Beograd.
- Glajk, Dž. (2004) *Haos*, Narodna knjiga-Alfa, Beograd
- Granovetter, M. (1983) "The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited", *Sociological Theory*, Volume 1, pp. 201-233
- Katunarić, V. (2000) "Castellova panorama nove društvene epohe", predgovor u: Castells M., *Uspom umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb,
- Katunarić, V. (1999) "Informacijsko doba i homofilija: rasprava o doprinosu sociologije mreža", *Revija za sociologiju*, br. 1 i 2
- Kumar, K. (2004) "From Post-industrial to Post-modern Society", in Webster F. (ed.), *The Information Society Reader*, Routledge, London, pp. 103-120
- Law, J. (1992) "Notes on the Theory of the Actor Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity", *Centre for Science Studies*, Lancaster University, Lancaster,
- Milovanović, G. (2004) "Individua u globalnom informacionom društvu: koncept, teorija, i istraživanje informacionog društva", u Golčevski N. i Milovanović G., *Globalni građani*, BOŠ, Beograd, str. 13-91.
- Ritzer, G. (1997) *Suvremena sociologijska teorija*, Globus, Zagreb
- Robins, K. and Webster, F. (2004) "The Long History of the Information Revolution", in Webster F. ed, *The Information Society Reader*, Routledge, London, pp 62-80
- Sassen, S. (2002), "Towards a Sociology of Information Technology", *Current Sociology*, Vol. 50, No. 3, pp. 365-388
- Sztompka, P. (1993) *The Sociology of Social Change*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA
- Tili, Č. (1997) *Suočavanje sa društvenom promenom*, Flip Višnjić, Beograd

- Urry, J. (2004) "The Complexities of the Global", <http://www.lancs.ac.uk/fss/sociology/papers/urry-complexities-global.pdf>
- Urry, J. (2003) *Global Complexity*, Polity Press, Cambridge
- van Dijk, Jan A.G.M. (1999) "The One-dimensional Network Society of Manuel Castells" *New Media & Society*, Vol. 1, No. 1, pp 127-138
- Wallerstein, I. (1999) "Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System", *Fernand Braudel Center*, www.binghamton.edu/fbc/papers.htm
- Wallerstein, I. (1985) *Suvremeni svjetski sistem*, Centar za kulturnu djelatnost omladine, Zagreb
- Wellman, B. (1988) "Structural Analysis: From Method and Metaphor to Theory and Substance", in: Wellman B. and Berkowitz S. D, eds, *Social Structures: A Network Approach*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 19-61